

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др *Алексић Радомир*, др *Грицаић Ирена*, др *Коларич Рудолф*, др *Конески Блаже*,
др *Павловић Миливој*, др *Стевановић Михаило*, др *Храсиће Мајке*

Главни уредник
М. СТЕВАНОВИЋ

XXV књ.

БЕОГРАД
1961—1962

О РЕКОНСТРУКЦИЈИ СТАРОСЛОВЕНСКОГ ФОНОЛОШКОГ СИСТЕМА

Иако је језик прве словенске писмености многобројним и врло плодним истраживањима у много праваца подробно проучен, ипак је остао и низ нерасветљених или недовољно расветљених питања. Кад је реч о гласовном систему, то се пре свега односи на проблеме фонолошке природе, на старословенски фонолошки систем и његов израз у првобитној словенској писмености. Модерна фонологија још увек је релативно млада грана наше науке, а њен процват пада у време кад је донекле ослабио интензитет проучавања старословенског језика. Зато можда неће бити излишно да се у овој јубиларној години — једанаест векова од Константинова подухвата — још једном осврнемо на то питање.

I

Основно неразјашњено питање — како за фонолошки систем дијалекта на коме је заснована старословенска азбука, тако и за саму азбуку — свакако је палаталност, однос палаталних и непалаталних гласова. Проблем се манифестује у неколика вида, од којих сваки задире и у фонолошка и у фонетска питања, а такође и у систем писма:

- 1) глас *j* — његова фонолошка вредност и графичко представљање;
- 2) вокали задњег реда иза палаталних консонаната;
- 3) *ŷ, ŷ̇, ŷ̈*;
- 4) *ћ* и *с* њим у вези *џ* (а можда и двојако представљање *h*).

Спорно је, сем овога, значење знакова за назалне вокале и фонетска и фонолошка вредност гласова које представљају ови знакови¹,

¹ Овде се подразумевају глагољски знакови (због недостатка штампарских знакова дати у ћириличној транскрипцији), и за Константинову азбуку узима се глагољица (в. и Јужнословенски филолог XXIII, 284). Због недостатка правог знака и други део глагољских слова за назалне вокале представљен је само приближно.

На ове проблеме се различито гледа, а гледишта се крећу између две врло различите концепције:

— једна — „традиционална“, изражена нпр. код Куљбакина, по којој *j* нема засебног графичког знака али је представљено у тзв. јотованим вокалима $\text{ѣ} = j\text{e}$ и $\text{ю} = j\text{u}$; ѣ и ѡ имају двојаку вредност (e , e и je , je); ѣ , ѡ , Ѣ се означавало још у првобитној азбуци; ѣ је знак за *g* испред предњих вокала у позајмицама из грчког, ѣ је лигатура шт; ѣ је првобитна ознака за назални изговор вокала, а не посебан сугласник;

— друга концепција, чије је неке елементе засновао Дурново² и др., а која је кулминирала код Трубецког³, заснива се на овим схватањима: *j* није фонема и нема графичког бележења у првобитној азбуци; ѣ , ю и први део знака за ѣ представљају ā , ū , ō ; ѣ , ѡ , Ѣ нису првобитно графички разликовани од r , l , n ; ѣ и ѣ су знакови за рефлексе прасловенског *ij , *dj ; ѣ је сугласничка фонема.

Прва концепција заснована је на гласовном значењу слова коју показују каснији споменици и на гласовном систему посматраном из шире перспективе словенских језика.

Друга за основне аргументе узима сам систем првобитног словенског писма и на основу законитости фонологије реконструира шта је морало бити у основи тог система. Овом методу не може се оспорити исправност — али ако се узму у обзир сви фактори који су могли утицати на стварање тог система. Мислим да сви ти фактори нису довољно узети у обзир, и да је у томе основни недостатак Трубецкијеве реконструкције старословенског фолошког система.

Два фактора који су на то од битног утицаја тачно је дефинисао Трубецки⁴: 1) фолошки систем словенског дијалекта на основу којег је настало словенско писмо; 2) оно што Трубецки назива *Schriftdenken*, тј. утицај на свест творца азбуке особености грчке писмености — заправо односа грчког фолошког система према систему писма. (Нпр. факат да се један грчки вокал представља помоћу два слова одражава се у словенском ou ; факат да се исти грчки вокал може различито представљати условио је хомофоне парове знакова за *i* и *o*; факат да се два сугласника представљају једним знаком могао је утицати на словенско ѣ .)

² Byzantinoslavica I.

³ Altkirchenslavische Grammatik, Wien 1954, и другде.

⁴ О. с., 15—16.

Остаје, међутим, као једва начето питање утицаја туђег (грчког) фонолошког осећања на посматрање словенског фонолошког система и на запажање фонетских карактеристика словенских гласова.

II

Наиме, за гласовни систем сопственог језика практично само апстрактном, фонетичарском анализом ми уочавамо фонетске карактеристике гласова, њихове фонетске типове и фонетску сродност чланова неког гласовног низа — док је у основном, непосредном језичком осећању присутна углавном свест о разлици и посебности гласова, о њиховој диференцијалној функцији. Међутим, при посматрању гласовног система неког туђег језика ми и без апстрактне анализе, непосредно на основу језичког осећања, уочавамо читав низ фонетских карактеристика тог система, и то код оних гласова које не идентификујемо потпуно са гласовима сопственог језика. Ово је, наравно, позната ствар⁵, али да укажемо на оне правце запажања тих карактеристика који могу бити од значаја за односе у првобитној словенској азбуци.

1) Гласове које у сопственом језику немамо обично доводимо у везу са неким гласом који имамо, схватајући их као неку варијанту тога гласа, другим речима слабије је схваћена фонолошка самосталност туђе фонеме. Нпр. из перспективе српскохрватског језичког осећања представља тешкоћу идентификација руских гласова *b'*, *p'*, *t'* и др. као самосталних фонема (али не и гласова *l'*, *n'* — захваљујући српскохрватској опозицији *л—љ*, *н—њ*). И кад уочимо особеност и нарочиту улогу таквих гласова, ипак остаје свест о њиховој фонетској сродности са одговарајућим нашим или за оба језика заједничким гласом.

2) Ако се неки фонетски ред специфичних гласова туђег језика истим фонетским елементима разликује од неког гласовног реда нашег језика, јасно ћемо уочити међусобну фонетску сличност чланова тога реда (нпр. руских *b'*, *p'*, *m'* и др., пољских или француских назала, мађарског *ty*, *gy* итд.).

3) Ако туђи глас сједињава фонетске елементе који се у нашем гласовном систему не јављају заједно, него само одвојено (код посебних фонема), лако се може схватити декомпоновано. Нарочито се често палатализовани сугласници схватају као комбинације непалаталног

⁵ Можемо се позвати и на самог Трубецког, на његове *Основе фонологије*, где говори о погрешном суђењу о фонемама у туђемјезику (стр. 59—62. и 71—73. руског издања — Москва 1960).

сугласника и *j*; а декомпоновано ће се схватити и нпр. пољски или француски назални вокали ако у свом језику немамо назалних вокала.

4) Једна иста фонолошка разлика ако се фонетски манифестује код два суседна гласа (код једног од њих позиционо) може у туђем посматрању бити идентификована двоструко. Из перспективе српско-хрватског језичког осећања двоструко ће се идентификовати разлика између руског *иы* и *иу* (*ty—t'i*), пољског *li* и *la* (*li—la*), мађарског *a* и *á* (разлика и у боји и у квантитету), немачког *ich* и *ach* — итд.

Све ове фонетске карактеристике остају изван непосредног запажања у сопственом језику, али се обавезно намећу при посматрању специфичних гласова туђег језика.

III

Одраз фонетских запажања творца словенске азбуке у словенском гласовном систему начелно се може тражити у два правца: у графичком третирању и диференцијацији знакова за поједине словенске фонеме и у редоследу знакова у азбуци.

Нити нацрти знакова нити њихов размештај у азбуци не показују никакву фонетску анализу и груписање у „грчкој секцији“ глагољице, тј. код словенских гласова које је Константин идентификовао са одговарајућим грчким. Међутим за специфично словенске гласове уочен је и на неки начин изражен читав низ фонетских односа, све у оквиру наведених карактеристика опажања туђих гласова.

Тако непотпуно изражавање или занемаривање самосталног карактера туђих фонема запажамо у третирању *ř*, *l*, *ñ* — било да њихово обележавање надредним знаком припишемо Константину или тек каснијој писмености, а фонетска сличност словенског гласа грчко-словенском свакако је утицала на место интерполирања специфичних словенских гласова у „грчку секцију“ (в испред в; ж и з испред з)⁶. Уочавање међусобне фонетске сродности словенских гласова изражено је у више односа: њ—ъ; њ—ъ; њ—ъ; њ—ъ; њ—ъ и њ—ъ—ъ (ако се узме да етимолошки назални вокали нису били декомпонирани него да су имали монофоншску вредност); њ — њ — њ (ако је то Константинов систем означавања); ч—щ према неким претпоставкама⁷.

⁶ Број интерполација на које се Константин одлучио изгледа да је био условљен службом слова за обележавање бројева и системом који је у томе Константин спровео (уп. код Трубецког, *Altkirchenslavische Grammatik*, 22—23). Наиме, изгледа да је Константин за кључне бројеве — 1, 10, 100 — хтео да и у словенском писму задржи ознаке као и у грчком, што ограничава број интерполација.

⁷ Уп. А. Белић, *Јужнословенски филолог XIV*, 144—145.

Декомпоновано схватање словенских фонема запажамо код њ⁸, а може се узети да се на то своди и систем обележавања назалних вокала. Наиме, из перспективе грчког језичког осећања назални изговор вокала морао се јасно издвајати као посебна гласовна компонента, тим пре кад има више назалних вокала; и сасвим је природно да се та компонента изрази посебним графичким обележјем. Тим изостаје и основни аргуменат на коме Дурново и Трубецки заснивају дифтоншко схватање етимолошких назала. Знатна лабилност вокалске боје коју показују рефлекси ових вокала на бугарско-македонском терену такође пре упућује на назални карактер самог вокала него на дифтоншку комбинацију.

IV

Мислим да се у Константиновом систему словенског писма може тражити одраз и четврте поменуте особености запажања туђих гласова: двоструко изражавање једне фонолошке разлике.

Наиме, треба се сагласити са Трубецким и другим испитивачима да су глагољски знаци за ю, њ за Константина били ознаке вокала нарочите боје, а не спрете и, ѣ са ј. Али се тешко сложити с Трубецким да Константин није ни запажао изговор ј у старословенском. Напротив, он га је морао учавати — чак и ако претпоставимо да у Константиновом словенском дијалекту није било касније засведочене опозиције типа еда: ѡзѣро — на основу опозиције грчких речи са е- и словенских са је-. Споменици старословенске писмености дају довољно основа за претпоставку да је разне манифестације гласа ј (које су могле бити различитог фонолошког значаја) Константин представљао системом дијакритичких знакова. О томе је опширније говорено у прошлом (XXIV) тому Јужнословенског филолога⁹, а овде ћемо се ограничити на констатацију да је двоструко представљање једне фонолошке разлике (надредним знаком и нарочитом фигуром

⁸ Ово опет значи да се начин писања њ не може сматрати доказом дифтоншког карактера тога гласа. Претпоставку о дифтоншком карактеру њ одбацује и Трубецки (о. с., 24), са друкчијом аргументацијом: он у комбинованом представљању њ види примену истог принципа који је примењен код ѣ҃—҃҃, а знак њ у првом делу слова (а не рецимо ѡ, ѡ) објашњава тиме што Константин није могао за означавање фонеме у (њ) узети ѡ, ѡ због друкчије вредности тих комбинација у грчком писму. Према томе, графичко представљање ове фонеме Трубецки објашњава искључиво утицајем грчког „Schriftdenken“; то је, несумњиво могло бити од извесног значаја, али у односу њ—њ треба видети и акустичку асоцијацију, која се морала наметнути човеку са основним грчким фонолошким осећањем.

⁹ Стр. 231—246.

слова) сасвим објашњиво ако се узме у обзир утицај основног грчког језичког осећања на творца словенске азбуке.

Па и у погледу стварне фонолошке ситуације Константиновог словенског дијалекта тешко се сагласити са Трубецким, тј. потпуно оспоравати фонолошку вредност гласу *j* а приписивати је вокалима (*ü* и др.). Пре ће бити обрнуто (како узима нпр. Селишчев), јер је тешко претпоставити да тај словенски дијалекат није имао речи са почетним *e* (него само са *je-*), иако их сви словенски језици имају; напротив, помућеност вокала била је увек позиционо условљена.

Сложенија је ситуација код глагољског *ѣ* у позицијама где одговара етимолошком *ja*. Наиме, оно се не само у Константиновом посматрању, него и у језичкој свести самих Словена — морало одражавати као спрега двају гласова: ниједна компонента није могла измицати запажању захваљујући наслањању на случајеве у којима су *j* и *ä* (*ē*) били самосталне фонеме.

Надредни знакови код *ѣ*, *ѡ*, *ѣ*, по свој прилици су засновани на претпостављеној јотационој функцији тих знакова (у старословенским споменицима ова слова заправо се пишу са удесно помереним знаком: *ѣ̇*, *ѡ̇*, *ѣ̇* — што на свој начин потврђује ову претпоставку).

V

Проблем *ћ*, *ѡ*, који је покренуо Дурново¹⁰, и даље привлачи пажњу испитивача, а основни је аргуменат у прилог схватања друкчијег од традиционалног што не изгледа вероватно да би Константин уводио нарочити знак да изрази позициону варијанту једне грчке фонеме у словенским позајмицама. Ова привидна нелогичност да се ипак објаснити и у оквирима традиционалног схватања.

Наиме, иако се у старословенском још не среће *g* испред вокала предњег реда, ипак таква комбинација за једног Словена није била неизговорива, јер закони палатализације нису били више актуелни. Нормално је претпоставити да би један Словен комбинацију *ge-* (нпр. у туђој речи или топониму) изговорио чувајући углавном карактер гласа *g* — палатализујући га у оној мери у којој су и други сугласници добијали палаталну нијансу испред *e*, *i* и др. А грчки развој био је даље отишао, па је могуће да знак *ћ* представља Константиново инсистирање да се нпр. грчко *-γe-* у позајмицама изговара на грчки начин, а не онако како би Словен изговорио *g* испред вокала предњег реда.

¹⁰ На наведеном месту.

VI. 3

Према томе, мислим да се у реконструкцији старословенског фонолошког система најсигурније држати ових претпоставки:

1) *j* је било самостална фонема (графички можда изражавана надредним знаком);

2) етимолошки назали били су и даље монофтонзи, монофонематског карактера, иако су у писму декомпоновано представљени;

3) етимолошко *ju, jo* (*ju, ju* и сл.) и у старословенском фонолошком систему представљали су исто, иако са позиционим мућењем вокала, које је у писму изражено нарочитим словним знаком;

4) етимолошко *ja* (*ra, la* и сл.) имало је вредност *jā* (*jě*), тј. било је према етимолошком *ě* у истом односу као *je: e*;

5) *r, l, n* били су посебне фонеме; ако је њихово обележавање надредним знаком навео Константин, онда то представља декомпоновано схватање тих фонема као комбинација *r+j* и сл.

6) у *ћ* и *џ* најоснованије је видети оно што показују споменици: *ћ* — знак за рефлекс *g* испред вокала предњег реда у грчким речима, *џ* — *jt* (при чему су теоријски могуће и друкчије претпоставке, нпр. претпоставка Трубецког да су компоненте у *џ* имале јаче изражен палатални карактер него иначе *š* и *t*; ово би можда од већег значаја било за Константиново третирање те гласовне групе него за њен стварни фонолошки значај, за њен одраз у језичкој свести самих Словена).

Одступања система словенског писма од идеалног фонолошког система могу се објаснити с једне стране утицајем особености грчке писмене традиције („Schriftdenken“), а с друге стране утицајем грчког језичког осећања на слику старословенског гласовног система у свести творца глагољице. (Рекло би се да би и систематска синтаксичка испитивања старословенских текстова указала на снажан утицај грчког језичког осећања на прве преводиоце.) Овим се, међутим, не негира одлично познавање словенског језика од стране творца глагољице, напротив — мора се признати да је он нашао начина да изрази све битне односе у словенском гласовном систему; ипак начин на који је то извео упућује на закључак да је његово основно фонолошко осећање имало првенствено грчки карактер. Према ономе што се зна о његовој личности тешко би се нешто друго могло и очекивати.

Мишар Пешикан

Резюме

Митар Пешикан

О реконструкции старославянской фонологической системы

Автор полагает, что при реконструкции старославянской фонологической системы надо исходить из следующих положений:

1) звук *j* был самостоятельной фонемой (графически, может быть, выражавшейся надстрочным знаком);

2) этимологические носовые гласные и далее оставались монофтонгами монофонематического характера, хотя на письме их элементы выражены раздельно;

3) этимологические *ju*, *jɔ* (*ju*, *ni* и т.п.) и в старославянской системе сохраняли тот же самый фонологический смысл, хотя и с изменением окраски гласных, которое на письме выражено особым начертанием;

4) этимологическое сочетание *ja* (*ra*, *la* и т.п.) имело значение *jā* (*jě*), т.е. находилось в таком же отношении к этимологическому *ě*, как и *je:e*;

5) *ř*, *l̥*, *ñ* были отдельными фонемами; если их обозначение надстрочным знаком ввел Константин, то это представляет собой раздельное понимание этих фонем как комбинаций *r + j* и т.п.

6) в *ћ* и *џ* вероятнее всего надо видеть то, что показывают памятники: *ћ* — знак, обозначающий видоизменение *g* перед гласными переднего ряда в греческих словах, *џ* — шт.

Отступления системы славянского письма от идеальной фонологической системы могут быть объяснены, с одной стороны, влиянием греческой письменной традиции, а с другой — влиянием греческого языкового чутья на картину старославянской звуковой системы в сознании творца глаголицы.